

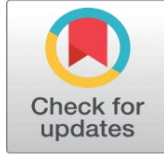
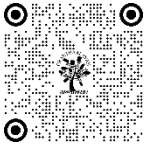
CHANDRAPUR DISTRICT AGRICULTURAL PRODUCE MARKET COMMITTEE CONDUCTED STUDY OF VARIOUS SCHEMES AND STRATEGIES FOR FARMERS

चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीने शेतकऱ्यांसाठी राबविलेल्या विविध योजना व धोरणांचा अध्ययन

Amol Sudhir Nagtode ¹, Tatyaji K. Gedam

¹ Research Scholar, Nevjabai Hitkarini College, Bramhapuri, India

² Guide, Nevjabai Hitkarini Mahavidyalaya, Bramhapuri, India

ABSTRACT

English: Agriculture plays an important role in the Indian economy and farmers depend on various government schemes and policies to ensure sustainable livelihood. Agricultural Produce Market Committee (APMC) is the main regulatory body responsible for ensuring fair trading practices, price stability and market access for farmers. This study examines the various schemes and policies implemented by the Agricultural Produce Market Committee in Chandrapur district and analyzes their effectiveness in improving farmers' produce, market access and overall agricultural development. The amendment used a mixed method including primary surveys with farmers, interviews with Agricultural Produce Market Committee officials and review of policy documents. Key areas of focus include Minimum Basic Price (MSP) mechanism, subsidy programmes, infrastructure development initiatives and digitalization efforts in agricultural marketing. The findings highlight the challenges, challenges, and gaps in policy implementation while providing insights into potential improvements for a more inclusive and efficient agricultural marketing system. The objective of the study is to contribute to strategic recommendations that enhance the welfare of farmers in Chandrapur and related agricultural regions.

Marathi: भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका महत्त्वाची आहे आणि शाश्वत उपजीविका सुनिश्चित करण्यासाठी शेतकरी विविध सरकारी योजना आणि धोरणांवर अवलंबून असतात. कृषी उत्पन्न बाजार समिती (APMC) ही एक प्रमुख नियामक संस्था आहे जी शेतकऱ्यांसाठी उचित व्यापार पद्धती, किंमत स्थिरता आणि बाजारपेठेतील प्रवेश सुलभ करण्यासाठी जबाबदार आहे. हा अध्ययन चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना आणि धोरणांचे परीक्षण करतो, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न, बाजारपेठेतील सुलभता आणि सर्वांगीण कृषी विकासामध्ये त्यांच्या परिणामकारकतेचे विश्लेषण करतो. संशोधनामध्ये शेतकऱ्यांसोबत प्राथमिक सर्वेक्षण, कृषी उत्पन्न बाजार समिती अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती आणि धोरणात्मक दस्तऐवजांचे पुनरावलोकन यासह मिश्र पद्धतीचा वापर केला गेला आहे. लक्ष केंद्रित करण्याच्या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये किमान आधारभूत किंमत (MSP) यंत्रणा, आर्थिक सहाय्य कार्यक्रम, पायाभूत सुविधा विकास उपक्रम आणि कृषी विपणनातील डिजिटलायझेशन प्रयत्नांचा समावेश आहे. निष्कर्ष अधिक समावेशक आणि कार्यक्षम कृषी विपणन प्रणालीसाठी संभाव्य सुधारणांबद्दल अंतर्दृष्टी सादर करून धोरण अंमलबजावणीतील यश, आव्हाने आणि अंतर प्रदर्शित करतात. चंद्रपूर आणि तत्सम कृषीप्रधान प्रदेशातील शेतकऱ्यांचे कल्याण वाढवणाऱ्या धोरणात्मक शिफारशींमध्ये योगदान देणे हा या अध्ययनाचा उद्देश आहे.

Keywords: Agricultural Produce Market Committee, Agricultural Produce Market Committee, Chandrapur District, Farmer Welfare, Market Rules, Agricultural Development, कृषी उत्पन्न बाजार समिती, कृषी धोरणे, चंद्रपूर जिल्हा, शेतकरी कल्याण, बाजार नियम, कृषी विकास

DOI

10.29121/shodhkosh.v5.i6.2024.4373

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Copyright: © 2024 The Author(s). This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](#).

With the license CC-BY, authors retain the copyright, allowing anyone to download, reuse, re-print, modify, distribute, and/or copy their contribution. The work must be properly attributed to its author.

1. प्रस्तावना

कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे, जो लोकसंख्येच्या महत्त्वपूर्ण भागाला उपजीविका प्रदान करतो. तथापि, शेतकऱ्यांना किंमतीतील चढउतार, बाजारातील अकार्यक्षमता, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक अस्थिरता यासह अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, सरकारने कृषी बाजारांचे नियमन करण्यासाठी, वाजवी किंमत सुनिश्चित करण्यासाठी आणि शेतकरी व खरेदीदार यांच्यातील व्यवहार सुलभ करण्यासाठी देशभरात कृषी उत्पन्न बाजार समित्या स्थापन केल्या आहेत. कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या प्रणालीचे उद्दिष्ट शोषण रोखणे, मध्यस्थांना दूर करणे आणि कृषी उत्पादनांसाठी एक संरचित बाजारपेठ निर्माण करणे हे आहे.

महाराष्ट्रात स्थित असलेल्या चंद्रपूर जिल्ह्यात प्रामुख्याने कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आहे, मोठ्या संख्येने शेतकरी त्यांचे उत्पादन विकण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समिती -नियंत्रित बाजारपेठांवर अवलंबून आहेत. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी, बाजारपेठेतील प्रवेश सुधारण्यासाठी आणि अत्यावश्यक सहाय्य सेवा प्रदान करण्यासाठी जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समिती द्वारे विविध योजना आणि धोरणे सुरू करण्यात आली आहेत. यामध्ये किमान आधारभूत किंमत (MSP), आर्थिक सहाय्य कार्यक्रम, पायाभूत सुविधांचा विकास, बाजार परिचालनाचे डिजिटलायझेशन आणि शेतकरी कल्याण योजनांशी संबंधित उपक्रमांचा समावेश आहे. तथापि, या योजनांची परिणामकारकता त्यांच्या इच्छित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे हा अध्ययनाचा एक महत्वाचा भाग आहे.

या संशोधनाचा उद्देश चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना आणि धोरणांचे विश्लेषण करणे, शेतकऱ्यांच्या आर्थिक कल्याणावर आणि बाजारपेठेतील सहभागावर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे हा आहे. धोरण आराखडा, शेतकरी अनुभव आणि प्रशासकीय आव्हानांच्या सर्वसमावेशक परीक्षणाद्वारे, अध्ययनामध्ये सामर्थ्य, अंतर आणि कृषी बाजार नियमांमध्ये सुधारणा करण्याच्या संधी ओळखण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. या अध्ययनाचे निष्कर्ष चंद्रपूर आणि त्यापुढील कृषी उत्पन्न बाजार समिती परिचालनाची कार्यक्षमता आणि समावेशकता वाढवण्यासाठी धोरणकर्ते, भागधारक व कृषी संस्थांना मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतील.

2. अध्ययनाची उद्दिष्टे

- 1) शेतकऱ्यांचा सहभाग, आर्थिक लाभ आणि बाजारपेठेतील कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने या योजनांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करणे.
- 2) जागरूकता, सुलभता आणि पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्यांसह धोरण अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि अंतर ओळखणे.
- 3) कृषी उत्पन्न बाजार समिती-नियंत्रित बाजारपेठांमध्ये डिजिटलायझेशन व आधुनिकीकरणाच्या प्रयत्नांची भूमिका आणि त्यांचा कृषी व्यापारावर होणारा परिणाम यांचे विश्लेषण करणे.
- 4) कृषी उत्पन्न बाजार समिती उपक्रमांचे फायदे आणि कमतरतांबाबत शेतकऱ्यांची समज व समाधानाची पातळी तपासणे.
- 5) चंद्रपूर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांसाठी कृषी उत्पन्न बाजार समिती योजनांची कार्यक्षमता व सर्वसमावेशकता वाढविण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा आणि चांगल्या अंमलबजावणीच्या धोरणांसाठी शिफारसी देणे.

3. अध्ययनाची गृहितकृत्ये

- 1) कुशल व तज्ञ कर्मचाऱ्यांच्या अभावी शेतमाल संबंधीत योग्य माहिती व धोरणांची अमलबजावणी केली जाऊ शकत नाही.
- 2) बाजार समित्या, मध्यस्थांच्या वर्चस्वामुळे पूर्णतः सफल होऊ शकल्या नाही.
- 3) शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य बाजारपेठ व योग्य किंमत मिळवण्याचे कृषी उत्पन्न बाजार समित्या एक उत्तम स्थान आहे. परंतु यात मोठ्या प्रमाणात मक्तेदारी व भ्रष्टाचार पाहण्यास मिळते.
- 4) शेतकऱ्यांचा सहभाग, आर्थिक लाभ आणि बाजारपेठेतील कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने या योजना परिणामकारक ठरल्या आहेत परंतु जागरूकतेचा अभाव आहे.

4. साहित्य समीक्षा

कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या परिणामांचे अनेक अभ्यासांनी विश्लेषण केले आहे, यश आणि आव्हाने या दोन्हीवर प्रकाश टाकला आहे. शिंदे आणि सिंग (२०२४) यांनी भारतभरातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये e-NAM ची भूमिका तपासली, त्यात असे आढळून आले की यामुळे बाजारपेठेतील प्रवेश सुधारला असताना, किंमतीत बदल आणि मर्यादित डिजिटल पायाभूत सुविधा यासारख्या समस्या कायम आहेत. बन्सोड (२०१८) यांनी चंद्रपूर जिल्ह्यातील पीक विविधतेवर लक्ष केंद्रित केले, शेतकऱ्यांच्या निवडीवर प्रभाव टाकण्यासाठी सरकारी धोरणे आणि बाजार पायाभूत सुविधांच्या भूमिकेवर भर दिला. छत्तीसगढच्या कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांवरील अध्ययनाने वेळेवर शेतकरी पेमेंट आणि पायाभूत सुविधांचा

विकास सुनिश्चित करण्यासाठी आर्थिक स्थिरतेचे महत्त्व अधोरेखित केले. कुमार आणि बेलावतगी (२०१८) यांनी कर्नाटकातील गडग जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे गंभीरपणे मूल्यांकन केले, ज्यात अपुरी पायाभूत सुविधा आणि मध्यस्थांचे वर्चस्व हे बाजाराच्या कार्यक्षम कार्यात प्रमुख अडथळे म्हणून ओळखले. या व्यतिरिक्त, विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या अनुभवजन्य विश्लेषणाने (वर्ष अनिर्दिष्ट) मध्यस्थांवर बाजार अवलंबित्व आणि बाजारातील माहितीचा अपुरा प्रवेश यासारखी आव्हाने अधोरेखित केली आहेत. हे अध्ययन एकत्रितपणे सूचित करतात की पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे, पारदर्शकता वाढवणे आणि लक्षित धोरणात्मक सुधारणांची अंमलबजावणी करणे यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समितींद्वारे शेतकऱ्यांना प्रभावीपणे मदत करणे आवश्यक आहे.

5. संशोधन पद्धती

हा अध्ययन चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या आणि शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या परिणामाचे विश्लेषण करण्यासाठी मिश्र पद्धतीचा वापर करतो. हे सर्वेक्षण, मुलाखती, क्षेत्र निरीक्षणे, अधिकृत अहवाल आणि सांख्यिकीय समंक वापरते. संशोधन अलीकडील योजनांपुरते मर्यादित आहे आणि त्यात खाजगी बाजार यंत्रणा किंवा अनियंत्रित व्यापार पद्धती समाविष्ट नाहीत. तथापि, ते धोरणकर्ते, संशोधक आणि कृषी भागधारकांसाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

5.1. चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीने शेतकऱ्यांसाठी राबविलेल्या विविध योजना व धोरणे

चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या कृषी व्यापाराचे नियमन करण्यासाठी, रास्त भाव सुनिश्चित करण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना आवश्यक आधार प्रदान करण्यासाठी जबाबदार आहेत. बाजारातील प्रवेश सुधारण्यासाठी, उत्पन्नाची स्थिरता वाढविण्यासाठी आणि शाश्वत कृषी विकासाला चालना देण्यासाठी विविध योजना व धोरणे लागू करण्यात आली आहेत. हे उपक्रम बाजार नियमन, किंमत समर्थन यंत्रणा, डिजिटल एकर्रीकरण, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि शेतकरी कल्याण कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात.

नियमन केलेल्या बाजार याईसची स्थापना आणि देखभाल मध्यस्थ व अनुचित व्यापार पद्धती दूर करण्यासाठी, अत्यावश्यक सुविधा प्रदान करण्यासाठी, शेतकरी आणि परवानाधारक व्यापाऱ्यांमध्ये थेट व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी व दर्जा-आधारित किंमत सुनिश्चित करण्यासाठी प्रतवारी आणि मानकीकरण उपाय लागू करण्यासाठी केली जाते. तथापि, अपुर्या पायाभूत सुविधा, शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकतेचा अभाव आणि पारंपारिक लिलाव प्रणालीवर अवलंबून राहणे यासारखी आव्हाने अजूनही कायम आहेत.

किमान आधारभूत किंमत (MSP) हे प्रमुख कृषी वस्तूंच्या किमतीची पातळी सुनिश्चित करून शेतकऱ्यांना आर्थिक सुरक्षा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने एक प्रमुख धोरण आहे. चंद्रपूरमधील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या तांदूळ, गहू, कडधान्ये आणि तेलबिया यांसारख्या प्रमुख पिकांसाठी किमान आधारभूत किंमत लागू करते, नियुक्त केंद्रांद्वारे किमान आधारभूत किमतीवर पिके खरेदी करते, त्रासदायक विक्री रोखते आणि किमान आधारभूत किंमत अंतर्गत खरेदी केलेल्या पिकांसाठी शेतकऱ्यांना वेळेवर शोधन (पेमेंट) सुनिश्चित करते.

कृषी उत्पन्न बाजार समितीने कृषी विपणनाचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी, ऑनलाइन बोली आणि किंमत शोध सक्षम करण्यासाठी, स्थानिक मंडईवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी, डिजिटल पेमेंट यंत्रणा सुरू करण्यासाठी आणि गुणवत्ता प्रमाणपत्राद्वारे कृषी उत्पादनांचे मानकीकरण करण्यासाठी राष्ट्रीय कृषी बाजार (e-NAM) सह एकत्रित केले आहे. तथापि, मर्यादित डिजिटल साक्षरता, ग्रामीण भागात इंटरनेटचा अभाव आणि पारंपारिक बाजारपेठेतील मध्यस्थांकडून होणारा प्रतिकार यासारखी आव्हाने त्याच्या व्यापक अवलंबनात अडथळे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना शेतीच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करते, परंतु मर्यादित जागरूकता, नोकरशाहीचा विलंब आणि आर्थिक मदत मिळवण्यात अडचणी यासारख्या समस्या नोंदवण्यात आल्या आहेत.

मॉडेल कृषी उत्पन्न बाजार समिती कायदा, २०१७, कार्यक्षमता आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवण्यासाठी कृषी विपणनामध्ये संरचनात्मक बदल सादर करतो. पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या उपक्रमांमध्ये शीतगृह आणि कोठार सुविधा, धान्य सिलो आणि आधुनिक साठवण युनिट्स, ग्रामीण कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प आणि बाजार माहिती केंद्रे यांचा समावेश आहे जे शेतकऱ्यांना वास्तविक-वेळ किंमत अद्यतने आणि सल्लागार सेवा प्रदान करतात.

शेतकऱ्यांच्या कमाईतून अवाजवी कपाती टाळण्यासाठी आणि पारदर्शक लिलाव प्रणालीद्वारे वाजवी किंमत पद्धती सुनिश्चित करण्यासाठी बाजार शुल्क व कमिशन नियमांकडे लक्ष दिले जात आहे. शेतकऱ्यांना माहितीपूर्ण विपणन निर्णय घेण्यास मदत करण्यासाठी जागरूकता आणि क्षमता-निर्मिती कार्यक्रम आयोजित केले जातात, परंतु कमी सहभाग दर, भाषेतील अडथळे व मर्यादित पोहोच प्रयत्नांमध्ये सुधारणा आवश्यक आहे.

5.2. चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीचा आढावा

चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समिती ही महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळ (MSAMB) अंतर्गत एक वैधानिक संस्था आहे जी कृषी व्यापाराचे नियमन करते, वाजवी किंमत सुनिश्चित करते आणि संघटित विपणन सुविधा प्रदान करून शेतकऱ्यांना समर्थन देते. कृषी उत्पन्न बाजार समिती पारदर्शकतेवर लक्ष केंद्रित करून, मध्यस्थांना कमी करणे आणि वाजवी व्यापार पद्धती लागू करणे, बाजार नियमन प्रणाली अंतर्गत कार्य करते.

चंद्रपूर जिल्ह्यात अनेक कृषी उत्पन्न बाजार समिती-नियमित मंडई आहेत ज्या कृषी व्यापार सुलभ करतात, लिलाव प्लॅटफॉर्म, स्टोरेज आणि गोदाम सुविधा, वजन आणि प्रतवारी प्रणाली, शीतगृह आणि नाशवंत वस्तूसाठी लॉजिस्टिक सपोर्ट आणि बाजार माहिती प्रणाली वास्तविक-वेळ किंमत अद्यतने प्रदान करतात. तथापि, अपुरी साठवण, आधुनिक सुविधांचा अभाव आणि वाहतुकीच्या समस्या यासारख्या पायाभूत सुविधांची आव्हाने मुख्य चिंता आहेत.

कृषी उत्पन्न बाजार समिती प्रामुख्याने अन्नधान्य, नगदी पिके, फळे आणि भाजीपाला आणि किरकोळ वनोपजांसह विविध प्रकारच्या पिकांचे व्यवहार करते. किमान आधारभूत किंमत (MSP) लागू करणे, सहकारी बँकांद्वारे कर्ज आणि आर्थिक मदत सुलभ करणे, e-NAM सारख्या डिजिटल मार्केटिंग प्लॅटफॉर्मला चालना देणे आणि बाजारातील कल, साठवण तंत्र आणि सरकारी योजना यावर शेतकरी जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करणे यासह शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिरता व बाजारपेठेतील प्रवेश सुधारण्याच्या उद्देशाने विविध योजना आणि उपक्रम राबविण्यासाठी ते जबाबदार आहे.

तथापि, आव्हाने कायम आहेत, त्यात मध्यस्थांचा प्रभाव, बाजार शुल्क व कमिशन समस्या, पायाभूत सुविधांमधील अंतर आणि मर्यादित डिजिटल अवलंब यांचा समावेश आहे. भविष्यातील सुधारणांमध्ये डिजिटल प्लॅटफॉर्म बळकट करणे, ग्रामीण पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे, खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे आणि शेतकऱ्यांचे धोके कमी करण्यासाठी चांगल्या आर्थिक आणि विमा योजना उपलब्ध करून देणे यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

5.3. कृषी उत्पन्न बाजार समिती चंद्रपूरद्वारे राबविण्यात आलेल्या प्रमुख योजना आणि धोरणे

चंद्रपूर येथील कृषी उत्पन्न बाजार समितीने शेतकऱ्यांना आधार देण्यासाठी, बाजारातील कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी व न्याय्य व्यापार पद्धती सुनिश्चित करण्यासाठी अनेक योजना आणि धोरणे लागू केली आहेत. या उपायांचा उद्देश कृषी विपणन वाढवणे, किमतींचे नियमन करणे, पायाभूत सुविधा विकसित करणे आणि डिजिटल एकात्मतेला चालना देणे आहे. किमान आधारभूत किंमत (MSP) योजना ही कृषी उत्पन्न बाजार समिती चंद्रपूरद्वारे शेतकऱ्यांचे किमतीतील चढउतार आणि शोषण करणाऱ्या बाजार पद्धतींपासून संरक्षण करण्यासाठी लागू केलेले एक महत्त्वपूर्ण धोरण आहे. किमान आधारभूत किंमत योजना हे सुनिश्चित करते की शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाची हमी किंमत मिळते, विशेषतः भात, गहू, कडधान्ये आणि तेलबिया यासारख्या आवश्यक पिकांसाठी.

नॅशनल ॲग्रिकल्चर बाजार (e-NAM) एकीकरण हा आणखी एक महत्वाचा उपक्रम आहे, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांची ऑनलाइन यादी करता येते आणि इलेक्ट्रॉनिक लिलावात सहभागी होता येते, स्पर्धात्मक आणि वाजवी किंमत सुनिश्चित होते. तथापि, कमी डिजिटल साक्षरता, ग्रामीण भागात इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव आणि पारंपारिक मंडी प्रणालींपासून दूर जाण्याची अनिच्छा यासारखी आव्हाने त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हाने आहेत.

कृषी व्यापारासाठी संरचित आणि सुरक्षित वातावरण प्रदान करण्यासाठी कृषी उत्पन्न बाजार समिती चंद्रपूरद्वारे नियंत्रित बाजार यार्ड सक्रियपणे विकसित आणि देखरेख केली जातात. हे बाजार यार्ड मध्यवर्ती व्यापार केंद्रे म्हणून काम करतात, लिलाव प्लॅटफॉर्म, साठवण कोठार, शीतगृह सुविधा आणि वाहतूक सहाय्याने सुसज्ज आहेत. प्रतवारी आणि मानकीकरण प्रक्रियेचा परिचय शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाच्या गुणवत्तेवर आधारित रास्त भाव मिळण्याची खात्री देते. व्यवहारात पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी वजन आणि मापांमध्ये फेरफार टाळण्यासाठी अनेक बाजार यार्डमध्ये वजनाचे पूल आणि यांत्रिक हाताळणी यंत्रणा बसविण्यात आल्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना सिंचन व्यवस्था, विहीर बांधणी आणि शेती यांत्रिकीकरण यासारख्या गंभीर कृषी पायाभूत सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य व अनुदान प्रदान करते. ही योजना सेंद्रिय शेती आणि शाश्वत कृषी पद्धतींना समर्थन देते, पर्यावरणास अनुकूल लागवड पद्धतींना प्रोत्साहन देते. तथापि, नोकरशाहीचा विलंब, जागरूकतेचा अभाव व आर्थिक मदत मिळण्यात येणाऱ्या अडचणी हे त्याच्या पूर्ण अंमलबजावणीमध्ये अडथळे आहेत.

कृषी उत्पन्न बाजार समिती चंद्रपूर नियमित शेतकरी जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करते ज्याचा उद्देश शेतकऱ्यांना बाजारपेठेतील कल, कापणी पश्चात व्यवस्थापन, सरकारी योजना आणि आधुनिक शेती तंत्रांबद्दल ज्ञान देऊन सुसज्ज करणे आहे. डिजिटल ट्रेडिंग प्लॅटफॉर्मवर प्रशिक्षण कार्यशाळा आणि साठवण व ग्रेडिंगमधील सर्वोत्तम पद्धती शेतकऱ्यांना आधुनिक विपणन तंत्रांशी जुळवून घेण्यास मदत करतात.

मध्यस्थांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांचा नफा सुधारण्यासाठी थेट विपणन व खाजगी बाजाराला प्रोत्साहन दिले जाते. आर्थिक सुरक्षा आणि जोखीम कमी करण्यासाठी पीक विमा आणि क्रेडिट लिंकेज प्रदान केले जातात. तथापि, क्लिष्ट क्लेम प्रक्रिया, विलंबित विमा पेआउट आणि शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकतेचा अभाव या कायम समस्या आहेत ज्यांना चांगल्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी संबोधित करणे आवश्यक आहे.

चंद्रपूरमधील कृषी उत्पन्न बाजार समितीने कृषी व्यापाराचे आधुनिकीकरण, रास्त भाव सुनिश्चित करण्यासाठी, शेतकऱ्यांचे शोषण कमी करण्यासाठी आणि पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी अनेक योजना आणि धोरणे लागू केली आहेत. तथापि, अकार्यक्षम खरेदी प्रक्रिया, अपुरी पायाभूत सुविधा, कमी डिजिटल साक्षरता आणि लॉजिस्टिक मर्यादा यासारखी आव्हाने या धोरणांच्या पूर्ण फायद्यांमध्ये अडथळा आणत आहेत.

6. धोरणांचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम

चंद्रपूर येथील कृषी उत्पन्न बाजार समितीने शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य, बाजारपेठेत प्रवेश, आर्थिक सुरक्षा आणि एकूणच कृषी उत्पादकता सुधारण्यासाठी विविध योजना आणि धोरणे लागू केली आहेत. या धोरणांनी अनेक सकारात्मक परिवर्तने आणली आहेत, ज्यात किंमती स्थिरता, बाजारातील शोषण कमी करणे, e-NAM द्वारे बाजारपेठेतील प्रवेश आणि पारदर्शकता, सुधारित साठवण आणि पायाभूत सुविधा व अनुदान आणि स्वावलंबन योजनांद्वारे शेती उत्पादकतेत वाढ यांचा समावेश आहे.

किमान आधारभूत किंमतीच्या अंमलबजावणीमुळे शेतकऱ्यांचे मध्यस्थांवरचे अवलंबित्व कमी झाले आहे आणि बाजारातील उतार-चढावत दरम्यान त्यांना त्रासदायक विक्रीपासून वाचवले आहे. तथापि, किमान आधारभूत किंमती अंतर्गत पिकांच्या खरेदीमध्ये विलंब आणि मर्यादित कवरेजमुळे त्याची परिणामकारकता मर्यादित झाली आहे. कृषी उत्पन्न बाजार समिती चंद्रपूरचे राष्ट्रीय कृषी बाजार (e-NAM) सह एकत्रीकरणामुळे शेतकऱ्यांसाठी स्थानिक सीमांच्या पलीकडे बाजारपेठेच्या संधी वाढल्या आहेत, ज्यामुळे चांगली स्पर्धा आणि वाजवी किंमत मिळते. तथापि, कमी डिजिटल साक्षरता, अपुरी ग्रामीण इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी व डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा अवलंब करण्याची अनिच्छेने ई-नाम प्रणालीमध्ये लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांचा सहभाग मर्यादित केला आहे.

विनियमित बाजार याई आणि साठवण कोठाराच्या विकासामुळे काढणीनंतरचे नुकसान लक्षणीयरीत्या कमी झाले आहे, परंतु साठवण क्षमता अपुरी राहते, विशेषतः पीक कापणीच्या हंगामात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजनेसारख्या अनुदानांमुळे शेतकऱ्यांना सिंचन, यांत्रिकीकरण आणि शाश्वत शेती पद्धतींसाठी आर्थिक सहाय्य मिळू शकले आहे. तथापि, नोकरशाहीचा विलंब, जटिल अर्ज प्रक्रिया आणि शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकतेचा अभाव यामुळे त्यांची उपलब्धता मर्यादित झाली आहे.

थेट विपणन उपक्रम व खाजगी बाजार सहभागामुळे शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन थेट ग्राहकांना, अन्न प्रक्रिया युनिट्स आणि किरकोळ साखळींना विकण्यास सक्षम बनवले आहे, परिणामी नफा अधिक आहे आणि त्यांच्या विक्रीवर अधिक नियंत्रण आहे. तथापि, रसद (लॉजिस्टिक) आव्हाने, वाहतूक खर्च आणि थेट खरेदीदार-विक्रेता लिंकेजचा अभाव यामुळे अनेक शेतकऱ्यांना थेट विपणन संधीचा पूर्णपणे उपयोग करणे कठीण झाले आहे.

पीक विमा आणि पत लिंकेजने अत्यंत हवामान, कीटक आणि रोगांमुळे पीक अपयशापासून आर्थिक संरक्षण प्रदान केले आहे. तथापि, विमा दाव्याच्या सेटलमेंटमध्ये विलंब, गुंतागुंतीची कागदपत्रे आणि पत योजनांबद्दल जागरूकता नसणे यामुळे त्यांचा एकूण परिणाम मर्यादित झाला आहे.

पायाभूत सुविधांमधील तफावत, मर्यादित जागरूकता आणि डिजिटल विभाजन, योजनांची विलंबित अंमलबजावणी आणि कमकुवत अंमलबजावणी यंत्रणा ही कृषी उत्पन्न बाजार समिती चंद्रपूरच्या उपक्रमांसमोरील आव्हाने आहेत. कृषी उत्पन्न बाजार समिती चंद्रपूरच्या उपक्रमांमुळे कृषी क्षेत्रात खऱ्या अर्थाने कायापालट होईल आणि या भागातील शेतकऱ्यांची उन्नती होईल याची खात्री करण्यासाठी पुढे जाणे, उत्तम धोरण अंमलबजावणी, पायाभूत सुविधांमध्ये वाढलेली गुंतवणूक, वर्धित डिजिटल साक्षरता आणि मजबूत अंमलबजावणी यंत्रणा महत्त्वपूर्ण ठरतील.

7. धोरण अंमलबजावणीतील आव्हाने

चंद्रपूर जिल्ह्यामधील कृषी उत्पन्न बाजार सामित्याने शेतकऱ्यांना आधार देण्यासाठी अनेक योजना आणि धोरणे लागू केली आहेत, परंतु अनेक आव्हाने त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये अडथळा आणतात. यामध्ये अपुरी पायाभूत सुविधा, नोकरशाहीचा विलंब, अकार्यक्षम प्रशासन, शेतकऱ्यांमध्ये कमी जागरूकता, डिजिटल अंतर, ई-एनएमचा मर्यादित प्रवेश, बाजार नियमांची कमकुवत अंमलबजावणी, विलंबित किमान आधारभूत किंमतीत खरेदी आणि पेमेंट समस्या, बाजारातील चढउतार, किंमत स्थिरतेचा अभाव, पत आणि पीक विम्यापर्यंत मर्यादित प्रवेश व थेट बाजारातील पुढाकाराचा प्रतिकार यांचा समावेश आहे.

अपुऱ्या पायाभूत सुविधा आणि साठवण सुविधा ही धोरणाच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख आव्हाने आहेत, ज्यामुळे तोडणी व खराब हाताळणीमुळे काढणीनंतरचे नुकसान होते. शीतगृह युनिट्सच्या मर्यादित संख्येमुळे शेतकऱ्यांना नाशवंत वस्तूंचे जतन करणे कठीण होते, ज्यामुळे त्यांना कमी किंमतीत विकवे लागते. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, आधुनिक स्टोरेज सुविधा व वाहतूक नेटवर्कमध्ये वाढीव गुंतवणूक आवश्यक आहे, तसेच शीतगृह आणि अन्न प्रक्रिया युनिट्सचा विस्तार आवश्यक आहे.

नोकरशाहीचा विलंब आणि अकार्यक्षम प्रशासन ही आणखी एक समस्या आहे जी शेतकरी केंद्रित धोरणांच्या अंमलबजावणीत अडथळा आणते. जास्त कागदपत्रे आणि लाल फितीमुळे अनेक शेतकरी आर्थिक मदत, सबसिडी किंवा पीक विमा शोधन (पेआउट) मिळवण्यासाठी संघर्ष करतात. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, अर्ज प्रक्रिया सुलभ करणे, शेतकरी फायद्यांच्या जलद प्रक्रियेसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म वापरणे आणि नोकरशाहीचे स्तर कमी करणे आवश्यक आहे.

कमी जागरूकता आणि शेतकरी शिक्षणाचा अभाव ही देखील मोठी आव्हाने आहेत. कृषी उत्पन्न बाजार समितीद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या योजना व फायद्यांबद्दल बरेच शेतकरी अनभिज्ञ राहतात आणि माहितीचा प्रसार न केल्यामुळे. यावर उपाय म्हणून, अधिकाधिक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी नियमित शेतकरी जागृती कार्यक्रम आणि स्थानिक भाषांमध्ये प्रशिक्षण कार्यशाळा, मोबाईल-आधारित सल्लागार सेवा आणि सामुदायिक रेडिओ प्रसारण आयोजित केले जाऊ शकतात.

डिजिटल अंतर आणि ई-एनएएमचा मर्यादित प्रवेश ही देखील महत्त्वाची आव्हाने आहेत. दुर्गम भागातील शेतकरी सरकारी योजनांमध्ये नावनोंदणी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी धडपडत आहेत, ज्यामुळे ऑनलाइन व्यापारामध्ये समज आणि सहभागाचा अभाव आहे. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, ई-नाम सहाय्य केंद्रे स्थापन करणे, ग्रामीण भागात इंटरनेटचा विस्तार करणे आणि डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण कार्यक्रम सादर करण्याची शिफारस केली जाते.

8. निष्कर्ष

चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्या कृषी बाजारांचे नियमन करण्यासाठी, रास्त भाव सुनिश्चित करण्यासाठी आणि शेतकरी केंद्रित योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी जबाबदार आहेत. या उपक्रमांचा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थिरतेवर, बाजारपेठेतील सुलभता आणि कृषी उत्पादकतेवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. किमान आधारभूत किंमत (MSP), e-NAM एकत्रीकरण, स्टोरेज आणि पायाभूत सुविधांचा विकास, थेट विपणन उपक्रम व आर्थिक सहाय्य योजनांसारख्या धोरणांमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात सुधारणा झाली आहे. तथापि, अपुऱ्या पायाभूत सुविधा, विलंबित किमान आधारभूत किंमत खरेदी, नियमांची कमकुवत अंमलबजावणी, जागरूकतेचा अभाव, नोकरशाहीतील अकार्यक्षमता आणि डिजिटल साक्षरतेतील तफावत यांसारखी आव्हाने या धोरणांच्या पूर्ण परिणामकारकतेला बाधा आणतात. बाजारातील चढउतार, पतपुरवठ्याचा मर्यादित प्रवेश आणि मध्यस्थांवरील अवलंबित्व यामुळेही शेतकरी-अनुकूल बाजार व्यवस्थेत अडथळे निर्माण होतात. या धोरणांची परिणामकारकता सुधारण्यासाठी धोरणात्मक धोरणात्मक सुधारणा, पायाभूत सुविधांचा विकास, डिजिटल समावेशन आणि सुधारित जागरूकता कार्यक्रम आवश्यक आहेत. बाजारपेठेतील संबंध बळकट करणे, कृषी व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता वाढवणे आणि सहकारी शेती प्रतिमानाला चालना दिल्याने शेतकरी अधिक सक्षम होऊ शकतात. शीतगृह सुविधांमध्ये गुंतवणूक करणे, खरेदी केंद्रांचा विस्तार करणे आणि नोकरशाही प्रक्रिया सुलभ करणे यामुळे कृषी उत्पन्न बाजार समितींच्या उपक्रमांची कार्यक्षमता वाढेल.

संदर्भ

- Acharya, S. S. (1985). Regulation of agricultural produce markets: Some observations on its impact. *Development Policy and Administration Review*, 11(2), July–December.
- Acharya, S. S. (1988). *Agricultural production, marketing and price policy in India*. Mittal Publications.
- Acharya, S. S. (1997). Agricultural price policy and development: Some facts and emerging issues. *Indian Journal of Agricultural Economics*, 52(1), January–March.
- Acharya, S. S. (2000). Subsidies in Indian agriculture and their beneficiaries. *Agricultural Situation in India*, LXII(5), Special Number, August, 251–260.
- Acharya, S. S. (2004). *Agricultural marketing in India*, Volume 17, Millennium Study of Indian Farmers, Government of India, Academic Foundation.
- Acharya, S. S., & Agarwal, N. L. (2004). *Agricultural marketing in India* (4th ed.). Oxford and IBH.
- Acharya, S. S., & Jogi, R. L. (2003). Minimum support prices in India: Some issues. Working Paper No. 132, Institute of Development Studies, Jaipur.
- Agarwal, N. L., & Meena, B. L. (1997). Agricultural marketing in India—Performance of cumin marketing in Rajasthan. *Bihar Journal of Agricultural Marketing*, 5(3), 319–328.
- Bhanot, D., Kathuria, V., & Das, D. (2021). Can institutional innovations in agri-marketing channels alleviate distress selling? Evidence from India. *World Development*, 137(105202), 1–19.
- Birthal, P. S., Jha, A. K., & Singh, H. (2007). Linking farmers to markets for high-value agricultural commodities. *Agricultural Economics Research Review*, 20, Conference Issue, 425–439.

- Birthal, P. S., Chand, R., Joshi, P. K., Saxena, R., Rajkhowa, P., Khan, M. T., Khan, M. A., & Chaudhary, K. R. (2017). Formal vs informal: Efficiency, inclusiveness and financing of dairy value chains in Punjab. *Journal of Rural Studies*, 54, 288–303.
- Birthal, P. S., Jha, A. K., Tiongco, M. M., & Narrod, C. (2008). Improving farm-to-market linkages through contract farming: A case study of smallholder dairying in India. IFPRI Discussion Paper 00814. International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- Birthal, P. S., Joshi, P. K., & Gulati, A. (2005). Vertical coordination in high-value commodities. Discussion Paper 85, International Food Policy Research Institute (IFPRI).
- Chand, R. (2003). Government intervention in foodgrain markets in the new context. Policy Paper 19, National Centre for Agricultural Economics and Policy Research, New Delhi.
- Chand, R. (2016). e-Platform for national agricultural market. *Economic and Political Weekly*, 51(28), 15–18.
- Dey, K. (2016). National agricultural market: Rationale, rollout, and ramifications. *Economic & Political Weekly*, 51(19), 35–39.
- GOI. (2001). Report of Expert Committee on Strengthening and Developing Agricultural Marketing, Ministry of Agriculture.
- GOI. (2002a). Report of Inter-Ministerial Task Force on Agricultural Marketing Reforms, Ministry of Agriculture.
- GOI. (2002b). Report of the High Level Committee on Long-Term Grain Policy, Department of Food and Public Distribution.
- GOI. (2004). The Economic Survey 2003-2004, Ministry of Finance, July.
- GOI. (2013). Final report of the Committee of State Ministers, Incharge of agricultural marketing to promote reforms, Ministry of Agriculture, Government of India.
- GOI. (2017). Post-production interventions: Agricultural marketing. Report of the Committee on Doubling Farmers' Income Volume IV, Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare.
- GOI. (2021). Situation Assessment of Agricultural Households and Land and Holdings of Households in Rural India 2019, 77th Round, National Statistical Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India.
- GOI. (2022). Lok Sabha Unstarred Question no. 2225, Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare.
- Kaur, P., & Singla, N. (2018). Can contract farming double farmers' income? *Economic and Political Weekly*, 53(51), 68–73.
- Kumar, A., Roy, D., Tripathi, G., Joshi, P. K., & Adhikari, R. P. (2018). Does contract farming improve profits and food safety? Evidence from tomato cultivation in Nepal. *Journal of Agribusiness in Developing and Emerging Economies*, 8(3), 603–624.
- Manaswi, B. H., Kumar, P., Prakash, P., Anbukkani, P., Kar, A., Jha, G. K., Rao, D. U. M., & Lenin, V. (2020). Impact of farmer producer organisations on organic chilli production in Telangana. *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 19(1), 33–43.
- Meena, D. C., & Sharma, P. (2023). Fair market access and remunerative prices through eNAM. *Intensive Agriculture*, 57(3), 27–31.
- NABARD. (2021). Annual report 2020–21. National Bank for Agriculture and Rural Development, Mumbai.
- Nagaraj, N., Chandrakanth, M. G., Chengappa, P. G., Roopa, H. S., & Chandakavate, P. M. (2008). Contract farming and its implications for input-supply, linkages between markets and farmers in Karnataka. *Agricultural Economics Research Review*, 21(Conf. spl.), 307–316.
- Nair, S. R., Reddy, S. S. J., & Deva, P. M. (2022). India's Contract Farming Act. *Economic and Political Weekly*, 57(04), 42–46.
- Narayanan, S. (2014). Profits from participation in high-value agriculture: Evidence of heterogeneous benefits in contract farming schemes in southern India. *Food Policy*, 44, 142–157.
- Nathulapati, C. S. R., Sutradhar, R., Reardon, T., & Qaim, M. (2020). Supermarket procurement and farmgate prices in India. *World Development*, 134(105034), 1–14.
- Parthiban, R., Nain, M. S., Singh, R., Kumar, S., & Chahal, V. P. (2015). Farmers' Producer Organisation in reducing transactional costs: A study of Tamil Nadu mango growers federation (TAMAFED). *Indian Journal of Agricultural Sciences*, 85(10), 1303–1307.
- Rao, E. J., & Qaim, M. (2013). Supermarkets and agricultural labor demand in Kenya: A gendered perspective. *Food Policy*, 38, 165–176.

- Roy, D., & Thorat, A. (2008). Success in high-value horticultural export markets for the small farmers: The case of mahagrapes in India. *World Development*, 36(10), 1874–1890.
- Sekhar, C. S. C., & Bhatt, Y. (2018). Electronic National Agricultural Market (e-NAM): A review of performance and prospects in Haryana. Research Study No. 2018/01, Agricultural Economics Research Centre, University of Delhi.
- Sharma, N. (2016). Does contract farming improve farmers' income and efficiency? A case study from Punjab. *Economic and Political Weekly*, 51(40), 63–69.
- World Bank. (2008). *Agriculture for development: World development report 2008*. The World Bank.
- Zeyher, B. (1996). *The science of empire: Scientific knowledge, civilization, and colonial rule in India*. State University of New York Press.